

ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΑΝΟΥ, Μόναχον

ΛΟΓΙΚΗ ΤΟΥ ΜΗΔΕΝΟΣ

Ἡ ὄντολογικὴ πρωταρχὴ τοῦ Μηδενὸς ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ ὀξύτερα θέματα τῆς φιλοσοφίας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς «λύσεις» ποὺ δόθηκαν κατὰ καιροὺς¹. Τὸ ἐρώτημα στοὺς νεώτερους χρόνους τὸ ἔθεσε καίρια ὁ Hegel, ταυτίζοντας στὴ «Λογικὴ» τοῦ τὸ Εἶναι μὲ τὸ Μηδέν². Στὴν περίπτωση τοῦ Hegel παρατηροῦμε νὰ παίρνη τὴ θέση τῆς μεταφυσικῆς μιὰ «ἀντικειμενικὴ» λογικὴ, μιὰ «ἐπιστήμη» τῆς λογικῆς. Θὰ ἦταν περιττὸ νὰ ἐπιμείνη κανεὶς στὴ διαδικασία αὐτῆς τῆς μετατροπῆς, μιὰ καὶ ὅ,τι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρει εἶναι τὸ πρόβλημα τοῦ Μηδενὸς ὡς κατηγορίας λογικῆς ἀναγκαιότητος ἢ ὡς ὄντολογικῆς προϋποθέσεως λογικῆς δυνατότητος.

Ἄν ἡ ἐγελιανὴ λογικὴ θεωρηθῇ ὡς ἔρευνα καὶ συστηματοποίηση τῶν κατηγοριῶν τῆς σκέψεως σὲ σχέσιν πρὸς τὴν ἀντικειμενικὴ τῆς «γεγονότητα», θὰ ὀδηγήσῃ σὲ ἓναν τερατώδη παν-λογισμό μὲ τὶς ἀναγκαῖες συνέπειές του. Ἴσως εἶναι προτιμότερη ἡ θεώρηση τῆς ἐγελιανῆς λογικῆς ὡς μιᾶς «δεύτερης δημιουργίας», ἡ ὁποία χτίζει ἀπὸ τὸ χάος τὸ πᾶν καὶ ἀπὸ τὸ Μηδέν τὸ Εἶναι.

«Τὸ οὐσιῶδες γιὰ τὴν ἐπιστήμη» — θὰ πῇ ὁ Hegel — «δὲν εἶναι τόσο τὸ ὅτι ὑπάρχει στὴν ἀρχὴ μιὰ καθαρὴ ἀμεσότητα, ἀλλὰ τὸ ὅτι τὸ ὅλον εἶναι μιὰ περιστροφὴ γύρω ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του, ὅπου τὸ πρῶτο γίνεται ἔσχατο καὶ τὸ ἔσχατο πρῶτο»³. Αὐτὸς ἀκριβῶς εἶναι καὶ ὁ λόγος ποὺ κάνει τὴν καθαρὴ ἐπιστήμη νὰ ἀρχίζῃ μὲ τὸ καθαρὸ Εἶναι, τὸ ὁποῖο «δίνεται» ἄμεσα σ' αὐτὴ. Αὐτὸ τὸ Εἶναι εἶναι ἡ ἐνότητα στὴν ὁποία ἐπιστρέφει ἡ καθαρὴ γνώση. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐκδοχὴ αὐτὴ τὸ Εἶναι, αὐτὸ τὸ ἀπόλυτα ἄμεσο, γίνεται ἐξ ἴσου ἀπόλυτα «δεδομένο». Τὸ Εἶναι πρέπει νὰ θεωρηθῇ στὴν

1. Πρβλ. μεταξὺ ἄλλων H. Bergson, *L'idée de néant*, στὴν «Revue Philosophique», novembre 1906. Κοίτα ἐπίσης *L'évolution créatrice*, Paris, éd. Centenaire, 1959, σ. 728-747, P. Wust, *Die Dialektik des Geistes*, Augsburg 1928, M. Heidegger, *Was ist Metaphysik*, Bonn 1929, Frankfurt 1955, J.P. Sartre, *L'être et le néant. Essai d'ontologie phénoménologique*, Paris 1943.

2. Πρβλ. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Sämtl. Werke, Hrsg. v. H. Glockner, Stuttgart 1958, Τόμ. I, σ. 88.

3. *Wiss. d. Logik*, I, 75.

περίπτωση αυτή ως το «καθαρά ἄμεσο», γιατί κατανοείται ως Ἀρχή. Στο βαθμό που το Εἶναι δὲν θὰ ὑπῆρχε ως μὴ συγκεκριμένο, θὰ ἦταν δηλαδή συγκεκριμένο, θὰ ἐθεωρεῖτο ως δεδομένο. Ἀνήκει λοιπὸν στὴ «φύση» τῆς ἴδιας τῆς Ἀρχῆς, τὸ ὅτι τὸ Εἶναι εἶναι κάτι καὶ ὄχι Μηδέν. Ἀκριβῶς αὐτὸς ὁ λόγος κάνει τὴν Ἀρχὴ νὰ μὴ χρειάζεται προεργασίες γιὰ νὰ υἱοθετηθῇ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία⁴. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως πρέπει νὰ μείνῃ ἀφηρημένη, ἐντελῶς γενικὴ «ἐντελῶς . . . χωρὶς περιεχόμενο»⁵.

Ὅ,τι πρέπει νὰ λεχθῇ γιὰ τὸ Εἶναι εἶναι στὴν ἀρχὴ λόγος κενός: Τὸ Εἶναι εἶναι αὐτὸς ὁ ἀπλός, κοινότοπος λόγος, αὐτὴ ἡ ἀπλὴ θέση, θὰ μποροῦσε νὰ πῇ κανεὶς· αὐτὸ τὸ κενὸ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας⁶. Οἱ θέσεις αὐτὲς ἀπὸ τὴν «Ἐπιστῆμὴ τῆς Λογικῆς» δείχνουν ὅτι στὴν ἔννοια τῆς Ἀρχῆς προσδίδονται δύο ιδιότητες: Ἡ ἀμεσότητα καὶ ἡ ἀφαίρεση, ἡ ἔλλειψη κάθε καθορισμοῦ της. Ἡ θέση αὐτὴ μᾶς λέει τὰ ἑξῆς: Ἡ ἀφαίρεση, τὸ ἀφηρημένο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄμεσο, γιατί προϋποθέτει τὸ συγκεκριμένο, τὸ ἀντικείμενο δηλαδή στὸ ὁποῖο θὰ ἀναφερθῇ γιὰ νὰ γίνῃ στὴ συνέχεια ἡ ἀφαίρεση, ὁ θεωρητικὸς λογισμὸς, πρᾶγμα ποὺ στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ὁ Hegel θέλει νὰ ἀποφύγῃ νὰ σκεφθῇ. Τὸ ἀφηρημένο δὲν εἶναι ἄμεσο, καὶ αὐτὸ ἀποδεικνύει καὶ ὁ ἴδιος, ὅταν λέῃ: Γιὰ νὰ μπορέσωμε νὰ καθορίσωμε τὴν Ἀρχὴ πρέπει νὰ σκεφθοῦμε κάτι τὸ μὴ συγκεκριμένο, κάτι ποὺ δὲν περιέχει ἐντὸς τοῦ τῇ δυνατότητα σχέσεως. Κάτι τέτοιο προϋποθέτει ἕνα «ἐνδιάμεσο», κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ κινῆται μεταξὺ ἐνὸς πρωταρχικοῦ (Ἀρχῆς) καὶ ἐνὸς ἄλλου, γεγονὸς ποὺ θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὸ συγκεκριμένο. Ἀλλὰ ἡ Ἀρχὴ δὲν πρέπει νὰ εἶναι κάτι τὸ πρῶτο καὶ κάτι ἄλλο. Κάτι τέτοιο ποὺ ἔχει μέσα τοῦ τῇ δυνατότητα νὰ εἶναι τὸ πρῶτο καὶ κάτι ἄλλο περιέχει κάποιο «παρελθόν». Ὅ,τι ὅμως κάνει τὴν Ἀρχὴ νὰ εἶναι αὐτὴ ἡ ἴδια καὶ τίποτε ἄλλο εἶναι κάτι ποὺ δὲν ἀναλύεται στὴν πιὸ ἀπλὴ τοῦ ἀμεσότητας, κάτι σὰν Εἶναι, κάτι ποὺ μποροῦμε νὰ τὸ ἐκλάβωμε ὡς ἐντελῶς κενό⁷. Καὶ ἀκόμα: Τὸ Εἶναι δὲν θὰ ἦταν ἡ ἀπόλυτη Ἀρχή, ἂν ἦταν κάτι ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ καθορισθῇ. . . , εἶναι ὅμως ἀκαθόριστο καὶ γι' αὐτὸ ἀληθινὴ Ἀρχή, καὶ ἐπειδὴ δὲν καθορίζεται ἀπὸ κάτι ἄλλο γι' αὐτὸ εἶναι συγχρόνως καὶ τὸ τέλος⁸.

Ἄς δοῦμε ὅμως ἂν αὐτοὶ οἱ «ὀρισμοί», ἀμεσότητα, ἀφαίρεση-ἀφηρημένο, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ μὴ καθοριζομένου, ἀρκοῦν γιὰ νὰ ὀρίσουν τὸ Εἶναι. Ἐχομε νὰ κάνωμε μὲ τὴ γνωστὴ ἔννοια τῆς ἐγγελιανῆς Ἀρχῆς. Ἐδῶ βρίσκεται τὸ κεντρικὸ πρόβλημα τῆς ὅλης Λογικῆς τοῦ Hegel. Νομίζω ὅτι ὁ κα-

4. Ὅ.π., 76-77.

5. Ὅ.π., 88.

6. Ὅ.π., 84.

7. Ὅ.π., 80.

8. Ὅ.π., 104.

θορισμός του Εἶναι ὡς Ἀρχῆς εἶναι ἐλάχιστα πειστικός⁹ καὶ ἔχει τὴν καταγωγή του σὲ ἓναν συζητήσιμο παν-λογισμό. Ὑπάρχει ἄραγε τὸ Εἶναι ὡς λογικὴ κατηγορία ἢ μόνο τὸ «εἶναι» ὡς συνδετικὸ πού μὲ τὴ βοήθεια τῆς γλώσσας ἀπολυτοποιεῖται; Τὸ Εἶναι ἔχοντας μαζί του τὸ ἀντικείμενο καὶ τὸ κατηγορούμενό του ἐκφράζει μιὰ σχέση· ἐκτὸς αὐτῆς τῆς σχέσεως δὲν ὑπάρχει καὶ διαφορετικὰ δὲν μπορούμε νὰ τὸ σκεφθοῦμε. Μόνο μιὰ ἀφαιρετικὴ προσπάθεια μπορεῖ νὰ «συλλάβῃ» ἓνα ἀόριστο-ἀφηρημένο Εἶναι πού δὲν ξέρω τί μπορεῖ νὰ ἐκφράζῃ¹⁰. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο τὸ Εἶναι δὲν εἶναι ἄμεσο, ἀλλὰ παίζει τὸν ρόλο ἑνὸς «ἐνδιαμέσου» καὶ δὲν μπορεῖ νὰ χωριστῇ ἀπ' αὐτὸν τὸν «μεσολαβητικὸ» ρόλο του.

Τὸ Εἶναι δὲν εἶναι μιὰ κατηγορία, κι αὐτὸ γιατί μιὰ κατηγορία εἶναι μιὰ ἐκφραση, ἓνας χαρακτηρισμός, ἓνας τρόπος τοῦ Εἶναι. Τὸ Εἶναι εἶναι τὸ «ὄλικό» γιὰ τὶς κατηγορίες, ἢ γενεσιουργὸς αἰτία τους. Ἡ συμβατικὴ λογικὴ προϋποθέτει ἀξιωματικὲς θέσεις, διαφορετικὰ ἐμφανίζεται ἀντινομική. Καὶ ἡ ἐγγεγραμμένη λογικὴ στὴν προσπάθειά της νὰ ἐξηγήσῃ τὰ προβλήματα πού θέτει ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς κινήθηκε μὲ τὴν αὐταρέσκεια τοῦ «παντοδύναμου» λόγου, πιστεύοντας ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴν ἐξηγεῖται τὸ μυστήριο τοῦ κόσμου. Στὴ θέση του γιὰ τὸ Εἶναι ὡς Ἀρχῆς, ὡς κατηγορίας, μὲ τὰ προσδιοριστικὰ κατηγορήματα πού εἶδαμε, ἦταν ἀδύνατο νὰ παραγνωρίσῃ τὴν ἔννοια τοῦ Μηδενός. Ἡ ταύτιση Εἶναι καὶ Μηδενός πού ἐπιχειρεῖ εἶναι μιὰ τυπικὴ περίπτωση ἀδιεξόδου, ἀδιεξόδου τῆς λογικῆς. Ἄν ὁ Hegel θεωρεῖ τὸ Εἶναι ὡς κατηγορία, κάνει τὸ ἀκόμα μεγαλύτερο λάθος νὰ θεωρῇ τὸ Μηδέν ὡς τὴν ἀντίθετη κατηγορία τοῦ Εἶναι. Τὸ σωστὸ θὰ ἦταν νὰ θεωρήσῃ ὅχι τὸ Μηδέν, ἀλλὰ τὸ μὴ-Εἶναι ὡς κατηγορία ἀντίθετη, γιατί ἡ ἄρνηση δὲν εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα μὲ τὸ Μηδέν, καὶ ἀπὸ μιὰ σχέση ἀρνήσεως δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ διαλεκτικὴ.

Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν τυπικὴ λογικὴ ὅτι κάθε ἄρνηση δὲν προϋποθέτει (μιὰ) ἀντίθεση, ἢ μιὰ ἀντιθετικὴ πρόταση. Ὑπάρχουν ἀρνήσεις πού μηδενίζουν κάθε περιεχόμενο καὶ ἐν τούτοις δὲν εἶναι διαλεκτικὲς. Ὑπάρχουν ὅπως εἶναι γνωστὸ τρία εἶδη ἀρνήσεως, ἢ λεγομένη στερητικὴ (α στερητικό), ἢ ἄρνηση οὐ καὶ ἢ ἄρνηση μὴ, ἢ ὅποια στὸ βάθος της σημαίνει βεβαίωση. Ἐκφράζει ἄραγε ἡ ἄρνηση μὴ ἀντίθεση; Νομίζω ὅχι, γιατί ἡ ἄρνηση αὐτὴ δὲν εἶναι κἂν ἀντιθετικὴ, ὅπως ὡς ἄρνηση δὲν εἶναι ἀρνητικὴ.

9. Τὸ πρόβλημα πού δημιουργεῖ ἡ θέση τοῦ Hegel τὸ εἶδε ὁ G. Lasson καὶ προσπαθεῖ νὰ «ἐπεξηγήσῃ» τὴ σκέψη τοῦ Hegel μειώνοντας τὴν ἐντύπωση τῆς ἀπόλυτης ἐγγεγραμμένης θέσεως μὲ τὴν ἀναφορὰ στὸ «συγκεκριμένο ὅλο» ὡς τῆς προϋποθέσεως γιὰ κάθε μορφή Ἀρχῆς. G. Lasson, *Einleitung zu Hegels Wissenschaft der Logik*, Leipzig 1923, σ. 23 καὶ 82 ἐπ. Πρβλ. καὶ E. Diemer, *Einführung in die Ontologie*, Meisenheim 1959, σ. 58-59.

10. Πρβλ. N. Hartmann, *Die Philosophie des deutschen Idealismus*, Τόμ. II: Hegel, Berlin 1929.

Αὐτὴ ἡ φαινομενικὰ ἀντιθετικὴ ἄρνηση (μὴ) εἶναι ἓνας διαφορετικὸς τρόπος σκέψεως. Ἡ δὴθεν ἀντίθεση Εἶναι - μὴ Εἶναι μπορεῖ νὰ ἔχῃ ἓνα ὄντο-λογικόν, ὅχι ὅμως ἓνα διαλεκτικὸ νόημα. Στὸ σχῆμα Εἶναι - μὴ Εἶναι, Κά-τι - Μηδέν ὁ Hegel προτιμᾷ τὴν ἀντίθεση Εἶναι - Μηδέν. Αὐτὴ ἡ ἀσυνε-πὴς διαλεκτικὴ σχέση Εἶναι - Μηδέν καὶ ὅχι ὅπως θὰ ἦταν συνεπέστερο Κάτι - Μηδέν προετοιμάζει τὴν ἀναφορὰ στὸ γίγνεσθαι. Στὴν καθαρὴ ἀκαθοριστία τὸ καθαρὸ Εἶναι εἶναι Μηδέν· κάτι ἄρρητο· ἡ διαφορὰ του ἀπὸ τὸ Μηδέν εἶναι μόνο μιὰ ἄποψη¹¹.

Ὅπως βλέπομε ὁ Hegel προσπαθεῖ νὰ προσεγγίσῃ τὸ Εἶναι περνώντας ἀπὸ τὸ «ἄρρητο» στὸ Μηδέν. Στὴν περίπτωση αὐτὴ μᾶς δίνονται δύο δυνα-τότητες : Ἡ νὰ ἀπορρίψωμε τὸ «ἄρρητο» ὡς καθαρὸ Μηδέν τῆς σκέψης, ἄρα πέρα ἀπὸ τὰ ὅριά της, καὶ ἐπομένως νὰ ὀδηγηθοῦμε στὸ ἀναγκαῖο συμπέ-ρασμα ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ Ἀρχὴ τῆς λογικῆς, ἢ νὰ θεωρήσωμε ὅτι δὲν εἶναι καθαρὸ Μηδέν γιὰ τὴ σκέψη, γιὰτὶ τὸ «ἄρρητο» ἀποτελεῖ προϋπό-θεση τῆς σκέψεως, εἶναι αὐτὸ ποὺ θέλει νὰ πῇ. Ἄν δεχθοῦμε τὴ δεύτερη ἐκ-δοχὴ, τότε τὸ «ἄρρητο» εἶναι συνώνυμο τοῦ μὴ-ἀκόμη¹², κάποιου πράγμα-τος ποὺ δὲν ἔχει - ἀκόμη - λεχθῇ. Ἡ πρώτη ἐκδοχὴ μᾶς ὀδηγεῖ σ' ἓνα νοηματικὸ ἀδιέξοδο, σ' ἓνα μὴ-νόημα. Ἡ δεύτερη κατανοεῖ τὴ Λογικὴ ὡς ἐξῆς : ἡ ἴδια πραγματικότητα, στὴν ὁποία ἐμφανίζεται τὸ Εἶναι πραγμάτων ἀνεξαρτήτων μεταξὺ τους καὶ τὰ ὁποῖα δὲν βρίσκονται σὲ καμιά ἀναγκαστι-κὴ σχέση τὸ ἓνα μὲ τ' ἄλλο, ἀναγνωρίζεται σιγὰ σιγὰ μὲ τὴν προχώρηση τῆς σκέψεως ὡς μία ἐμφάνιση τοῦ ὄντος. Μὲ ἄλλα λόγια ἔχομε τὸν κόσμο μπροστὰ μας καὶ τὸ νὰ φιλοσοφοῦμε γι' αὐτὸν εἶναι κάτι ἐντελῶς φυσικό· στὴν ἀντίθετη περίπτωση προσπαθοῦμε νὰ δημιουργήσωμε τὸν κόσμον καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ αὐθαιρεσία.

Τὸ Εἶναι καὶ τὸ Μηδέν ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Hegel κάτι τὸ κενό. Μιὰ κα-θαρὴ ἀκαθοριστία, ἄρα «τὸ καθαρὸ Εἶναι καὶ τὸ καθαρὸ Μηδέν εἶναι . . . τὸ ἴδιο», γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἀκριβῶς — συνεχίζει ὁ Hegel — ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι ἡ «ἀδιαφορότητά» τους, ἀλλὰ τὸ ὅτι δὲν εἶναι τὰ ἴδια, ὅτι εἶναι ἀπόλυτα διαφορετικὰ καὶ χάνονται ἄμεσα τὸ καθένα στὸ ἀντίθετό του¹³. Ἡ ἀλήθεια τους «εἶναι λοιπὸν ἡ κίνηση τοῦ ἄμεσου ἐξαφανισμοῦ τους, τοῦ ἐνὸς στὸ ἄλλο· τὸ γίγνεσθαι»¹⁴. Αὐτὴ ἡ θέσις μπορεῖ νὰ ἔχῃ μόνο ἓνα νόη-

11. Hegel, *Enzyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*, H. Glockner, Stuttgart 1956, § 40, σ. 52-53.

12. Εἶναι ἐντελῶς ἄλλος ὁ ὀρίζοντας τῆς σκέψεως τοῦ E. Bloch στὴν ἐργασία του *Zur Ontologie des Noch-Nicht-Seins*, στὸ *Philosophische Grundfragen I*, Frankfurt /M 1961, σ. 11-40. Πρβλ. τοῦ ἴδιου *Subjekt-Objekt. Erläuterungen zu Hegel*, Berlin 1952, καὶ τὴν ἐργασία μου *Dialektisches Denken. Sartre, Bloch, Garaudy*, München 1973.

13. *Wiss. d. Logik*, ὁ.π., 88-89.

14. Ὁ.π., 89.

μα : Τὸ καθαρὸ εἶναι, τὸ πλήρως ἀκαθόριστο Κάτι, εἶναι στὴν ἀκαθοριστία τοῦ ἀκόμη Μηδέν, δηλαδή ὄχι ἓνα μὴ-Κάτι, ἀλλὰ κάτι ποὺ ἀκόμη δὲν ἔγινε αὐτὸ ποὺ θὰ γίνη, τὸ συγκεκριμένο Κάτι, δηλαδή ἓνα ἀκόμη-ὄχι-Κάτι. Τὸ καθαρὸ εἶναι εἶναι γενικὰ κάτι, τὸ καθαρὸ Μηδέν ἓνα γενικὰ ἀκόμη-ὄχι-Κάτι. Μὲ τὸν ὅρισμό του, ποὺ σημαίνει τὴν ἄρση του, γίνεται Κάτι, τὸ ὁποῖο τὴν ἴδια (ἀκόμη) στιγμή δὲν εἶναι. Τὸ ἀκαθόριστο αὐτὸ Τὶ (εἶναι - Μηδέν) στὴν κίνησή του νὰ γίνη Κάτι ἐκφράζει τὸ γίγνεσθαι. Ἐνα διαφορετικὸ νόημα δὲν μπορεῖ νὰ ἔχη ἡ διαλεκτική. Ὁ Hegel στὸ πρόβλημα αὐτὸ δὲν ἀποσαφηνίζει τίποτε περισσότερο¹⁵, τὸ ἀντίθετο μάλιστα, προσπαθεῖ νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὸν λογικὸ τοῦτο «γρίφο» μὲ τὴν ταύτιση εἶναι καὶ Μηδενός καὶ τὴν κατηγορία τοῦ γίγνεσθαι. «Ἄν τὸ γίγνεσθαι ἔχει πραγματικὴ σημασία, τότε ἡ σημασία του βρίσκεται στὸ ὅτι ἀπὸ τὸ Μηδέν «γίνεται» μόνο Μηδέν», στὴν πραγματικότητα ὅμως δὲν ὑπάρχει ἐδῶ γίγνεσθαι γιατί τὸ Μηδέν μένει Μηδέν. Τὸ γίγνεσθαι προϋποθέτει ὅτι τὸ Μηδέν δὲν μένει Μηδέν, ἀλλὰ «περνάει» στὸ «ἀντίθετό» του : στὸ εἶναι.

Ἄν ἡ νεώτερη χριστιανικὴ μεταφυσικὴ ἀπέρριψε τὴ φράση, ποὺ υἱοθετήθηκε κυρίως ἀπὸ τὸν Προτεσταντισμό, *ex nihilo nihil fit*, αὐτὸ ἔγινε γιατί προϋπέθετε καὶ σκεπτόταν αὐτὸ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ Μηδέν στὸ εἶναι, ἓνα σημεῖο στὸ ὁποῖο τὸ εἶναι καὶ τὸ Μηδέν «συναντῶνται» καὶ αἶρεται ἡ «διαφορότητά» τους. Ἡ φράση ἔχει τὴ σπουδαιότητά της κατὰ τοῦτο: ἀπὸ τὸ Μηδέν «γίνεται» Μηδέν, τὸ Μηδέν εἶναι Μηδέν λόγω τῆς «ἀντιθέσεως» τοῦ πρὸς τὸ γίγνεσθαι ἐν γένει καὶ συγχρόνως «ἐναντίον» τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸ Μηδέν¹⁶. Ἡ προτεσταντικὴ καταγωγὴ τῆς σκέψεως τοῦ Hegel εἶναι προφανής. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν κίνδυνο ἑνὸς κάποιου πανθεΐσμου, ποὺ ἀπὸ πολλοὺς μελετητὲς τοῦ Hegel ἀμφισβητεῖται, τὸ κυριώτερο πρόβλημα ποὺ ἀναφύεται ἀπὸ τὶς θέσεις αὐτὲς εἶναι ἡ λογικὴ διαδικασία ἐρμηνείας ἑνὸς «εἰδώλου», καὶ κατὰ συνέπεια ἡ ἄγνοια τῆς δημιουργίας ποὺ εἶναι παροῦσα. Αὐτὰ συμβαίνουν ἐπειδὴ δὲν τηρεῖται ἡ ἀντιθετικὴ διαδικασία ποὺ πρέπει νὰ εἶναι : Μηδέν - εἶναι καὶ ὄχι εἶναι - Μηδέν. Καὶ φθάνομε στὸ νὰ ἀμφισβητοῦμε τὸ γεγονὸς καὶ τὴν πραγματικότητά της Δημιουργίας, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἔχει νὰ κάνη μὲ λογικὲς κατασκευὲς οὔτε χρειάζεται τὴ συμβατικότητα τοῦ ἀποδεικτικοῦ λόγου γιὰ τὴν πραγματικότητά της. Νομίζω ὅτι παρὰ τὸ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Hegel μιλά γιὰ τὸν κίνδυνο συγχύσεως μεταξὺ ἀφηρημένου καὶ συγκεκριμένου κάνει ὁ ἴδιος τὸ λάθος αὐτό. εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἄποψη τῆς ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργίας εἶναι ἀντινομικὴ, ἀντινομικὴ ὡς πρὸς τὴ συμβατικὴ λογική, ἀλλὰ προϋποθέτει μιὰ διαχωρι-

15. Πρβλ. *Wiss d. Logik*, Τομ. I, σ. 87-118.

16. Ὁ.π., 90.

στική γραμμή μεταξύ οὐκ-ὄντος και μὴ-ὄντος. Στὴ βιβλική θέση «γεννηθήτω» ἔχομε μιὰ ὑπέρβαση τῶν λογικῶν κατηγοριῶν¹⁷.

Τὸ γεγονὸς τῆς Δημιουργίας ἐκ τοῦ Μηδενὸς βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἐγελιανῆς διαλεκτικῆς, εἶναι ἓνα γεγονὸς πέραν τοῦ λογικοῦ σχήματος Εἶναι - Μηδέν, ἐνῶ ἡ διαλεκτικὴ βρίσκεται στὸν ἐνθαδικὸ χῶρο τοῦ Εἶναι. Ἡ προσπάθεια ἐξηγήσεως τῆς ἀντινομίας μὲ τὴ διαλεκτικὴ ναυαγεῖ: Ἡ διαλεκτικὴ ἐρμηνεῖα τοῦ μηδενὸς μηδενίζει τὴ διαλεκτικὴ. Τὸ οὐκ ὄν και τὸ μὴ ὄν εἶναι γνωστὸ ὅτι δὲν εἶναι ἀπλῶς μὴ ταυτόσημα, ἀλλὰ ἐντελῶς διαφορετικὰ ὅπως τὸ Μηδέν και τὸ Κάτι, γι' αὐτὸ και δὲν μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ και ἀποτελοῦν γιὰ τὴν τυπικὴ λογικὴ ἓνα παράδοξο. Ἡ διαλεκτικὴ ἀποτελεῖ προσπάθεια ἐρμηνείας τοῦ παραδόξου, τοῦ Μυστηρίου, προσπάθεια ποὺ συνιστᾷ μετατροπὴ τοῦ Μυστηρίου σὲ πρόβλημα¹⁸, γι' αὐτὸ και ἡ ἀντίθεση τοῦ Kierkegaard στὴν ἐγελιανὴ λογικὴ, σ' αὐτὴ τὴ διάθεση «ἐξηγήσεως» τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴ συμβατικὴ λογικὴ. Οἱ ἀντινομίες δείχνουν στὸν λόγο τὰ ὅριά του, ἡ διαλεκτικὴ ἀποτελεῖ προσπάθεια «λύσεως», ἐρμηνείας τῶν πάντων. Τὴν προσπάθεια αὐτὴ δείχνει και ἡ ἀκόλουθη θέση: «Δὲν ὑπάρχει τίποτε στὸν οὐρανὸ και στὴ γῆ ποὺ νὰ μὴν περιέχει και τὰ δύο, τὸ Εἶναι και τὸ Μηδέν»¹⁹. Ὁ βαθὺς αὐτὸς λόγος τοῦ Hegel ἀποτελεῖ ἔμμεση ὁμολογία τοῦ λογικοῦ ἀδιεξόδου ἐρμηνείας τοῦ κόσμου ὡς τοῦ διαλεκτικοῦ γεγονότος (κατ' ἐξοχήν).

Ἡ ταυτότητα Εἶναι και Μηδενὸς δὲν ὁδηγεῖ οὔτε σὲ μιὰ ἀντινομία οὔτε σὲ μιὰ ἀντίθεση. Ἡ ἐρμηνευτικὴ αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν εἶναι κάθε ἄλλο παρά διαλεκτικὴ: Τὸ Εἶναι και τὸ Μηδέν εἶναι ἐν σχέσει πρὸς τὴν «κενότητά» τους και τὴν «ἀκαθοριστία» τους ταυτόσημα και δὲν βρίσκονται μεταξύ τους σὲ διαλεκτικὴ σχέση. Στὸν Hegel δὲν ὑπάρχει κατὰ βάθος Εἶναι και μὴ Εἶναι, ἀλλὰ μόνο ἓνα κάτι, κάτι μὴ συγκεκριμένο. Καὶ ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει διαλεκτικὴ γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει και γίνεσθαι καθὼς και Ἀρχή. Ἡ λογικὴ τοῦ Hegel στερεῖται θεμελίου, και γι' αὐτὸ εἶναι συζητήσιμη ὡς ὅλον. Ἡ ἐγελιανὴ λογικὴ εἶναι δομημένη σὲ μιὰ δυνατότητα, και γι' αὐτὸ ἀποτυγχάνει και ἡ λογικὴ τῆς Ἀρχῆς ποὺ θὰ ὤφειλε νὰ δηλώνη τὸ Εἶναι-Μηδέν. Ὁ Hegel μᾶς βοηθᾷ σ' αὐτὴν τὴ σκέψη, ὅταν λέγῃ: Τὸ γίνεσθαι εἶναι ἡ πρώτη συγκεκριμένη σκέψη και συγχρόνως ἡ πρώτη ἐννοια ὅπου Εἶναι και

17. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ καντιανὴ θέση: «*Der Satz: 'Nichts wird Nichts', und der Satz: 'Alles hat einen Grund', haben den gleichen Fehler, daß sie rational ausgedrückt werden, da sie doch nur empirisch gelten*», I. Kant, *Reflexionen zur Kritik der reinen Vernunft*, Hrsg. v. B. Erdmann, Leipzig 1885, σ. 1086.

18. Πρβλ. τὴ διάκριση ποὺ κάνει ὁ G. Marcel μεταξύ Μυστηρίου και προβλήματος. Μεταξὺ ἄλλων τὰ ἔργα του *Être et avoir*, Paris 1935 σ. 146 ἐπ. και *Le mystère de l'être*, Paris 1951.

19. *Wiss. d. Logik*, ὁ.π., 91.

Μηδέν αποτελοῦν κενές αφαιρετικές έννοιες. Μιλᾶμε για τήν έννοια τοῦ Εἶναι, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ὑπάρχη μόνο ὄντας γίγνεσθαι²⁰, γιατί τὸ Εἶναι εἶναι τὸ «πέραςμα στοῦ Μηδέν, καὶ τὸ Μηδέν τὸ πέρασμα στοῦ Εἶναι»²¹. Τὸ γίγνεσθαι εἶναι τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ μὴ ὄν στοῦ Κάτι, ὅχι ὅμως τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ Εἶναι στοῦ Μηδέν. Γι' αὐτὸ εἶναι ἡ ἐγγελιανὴ διαλεκτικὴ λαθεμένη. Ἡ ζήτηση τῆς ἀρχῆς τοῦ γίγνεσθαι πρέπει νὰ γίνη στοῦ μὴ ὄν καὶ ὅχι ἀντίθετα, ὅπως κάνει ὁ Hegel.

Ἄν ἐπιμένῃ τόσο στὴ θέση του αὐτὴ ὁ Hegel, τὸ κάνει γιατί θέλει νὰ μείνῃ, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ Εἶναι, μέσα στοῦν χώρο τῆς καθαρῆς λογικῆς, τῆς αὐτόνομης σκέψης, ἡ ὁποία δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ κανένα ἐξωλογικὸ αἶτιο. Στὴν πραγματικότητα ὅμως ὁ Hegel δείχνει μόνο ὅτι ἡ σκέψη, ἡ ὁποία ἔχει μείνει κενὴ ἀπὸ κάθε περιεχόμενο καὶ τῆς ὁποίας ἡ σημαντικὴ ἔχει φτάσει στοῦ μηδέν (Null), καὶ τὸ Εἶναι, τὸ ὁποῖο στὴν «κενότητά» του εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ Μηδέν, δὲν εἶναι πιά σκέψη, ἀλλὰ μιὰ μὴ-σκέψη, ἂν καὶ δὲν εἶναι μηδέν (Null), οὔτε πάλι ἓνα ἀπόλυτο κενὸ τῆς σκέψης. Μὲ ἄλλα λόγια ὅ,τι θέλει νὰ δείξῃ ὁ Hegel εἶναι ὅτι τὸ Μηδέν ὡς ἡ δυνατότητα τῶν δυνατοτήτων για τὴ σκέψη εἶναι ἀκόμα ἓνα Εἶναι, δὲν σημαίνει κανένα κενό, ὅπως ἀκριβῶς τὸ μηδέν (Null), δὲν εἶναι κανένα καθαρὸ μηδέν (Null), ἀπολύτως μηδέν (Null), ἀλλὰ ἡ ἔλλειψη ἑνὸς συγκεκριμένου ἀριθμοῦ, τοῦ ὁποίου παίρνει τὴ θέση. Τὸ ἀπόλυτο Μηδέν ἀντίθετα βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τοὺς ἀριθμούς, δὲν εἶναι καν ἀριθμός. Καὶ ἐπειδὴ τὸ ἐγγελιανὸ Μηδέν τοῦ περιεχομένου τῆς σκέψεως, τὸ Εἶναι-Μηδέν, ἡ Ἀρχὴ τῆς λογικῆς, δὲν εἶναι ἓνα ἀπόλυτο Μηδέν, τὸ ὁποῖο εἶναι δυνατό νὰ γίνη ἀντικείμενο σκέψεως, δὲν σημαίνει καὶ τὴν ἔλλειψη τῆς σκέψεως, δὲν εἶναι ἀπόλυτο μηδέν (Null), ἀλλὰ μόνο σχετικό, δηλαδὴ μιὰ δυνατότητα τῆς σκέψεως, ἓνας λογικὸς τρόπος τῆς σκέψεως, ὅπου ξεχωρίζει τὸ μηδέν (Null) ἀπὸ τὸ λογικὸ μὴ ὄν, ἀπὸ τὴ μὴ σκέψη, ἀπὸ τὸ λογικὸ οὐκ ὄν. Ξεχωρίζει ἀπὸ τὴ μὴ-σκέψη ὅχι ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὴν ἀντικειμενικὴ πληρότητα, εἶναι δηλαδὴ μιὰ λογικὴ «χειρονομία» πρὸς τὸ ἀντικείμενο. Γι' αὐτὸ νομίζω ὅτι ἡ ἔλλειψη λογικοῦ περιεχομένου ἢ ὀρισμοῦ τοῦ Εἶναι δὲν σημαίνει ἔλλειψη τοῦ ἴδιου τοῦ Εἶναι. Μὲ ἄλλες λέξεις ὅ,τι περιέχεται στὴ σκέψη ἔχει κάτι τὸ μὴ-λογικόν, μιὰ αἰτία ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴ σκέψη.

Συνοψίζοντας: Ἡ πρωταρχικὴ ἀφαίρεση τῆς Ἀρχῆς στρέφεται ἐναντίον τοῦ ἀπολύτου παν-λογισμοῦ καὶ κατὰ συνέπειαν ἐναντίον μιᾶς ἀπὸλυτῆς φιλοσοφίας. Ἴσως δικαιώνεται περισσότερο ἡ ἄποψη ὅτι οἱ έννοιες, ὅχι ὅπως τὶς ἐκλαμβάνει ὁ Hegel, δὲν ἔχουν λογικὸ ἀλλὰ συμβολικὸ χαρακτήρα. Δηλαδὴ οἱ έννοιες εἶναι σύμβολα τῆς πραγματικότητος. Για τὴν

20. *Enzyclopädie*, ὁ.π., § 41, σ. 54.

21. Ὁ.π., § 41.

έγγελιανή λογική οί έννοιες είναι οί πραγματικότητες, γιατί ή πραγματικότητα χτίζεται μόνο από τις έννοιες.

Υπάρχει μόνο μιὰ κατηγορία, αν θελήσωμε με συνέπεια νά ακολουθήσωμε την έγγελιανή λογική, ενω όλες οί άλλες, κοιταγμένες γενετικά ή φαινομενολογικά, αποτελούν μιὰ κατώτερη στάθμη και εκδήλωση του Πνεύματος, οντολογικά δέν εκφράζουν παρά μιὰ ούτοπία, δηλαδή τὸ αντίθετο Εἶναι τῆς έννοιας τὸ ὁποῖο καθορίζεται από την ἴδια για νά υπερβαθῇ και πάλι. Έτσι οντολογικά εκτός από την έννοια και έξω από αὐτήν δέν υπάρχει τίποτε άλλο παρά τὸ καθαρό μηδέν, τὸ κενὸ τοῦ οὐκ ὄντος. Αντίθετα μιὰ θέση πού θεωρεῖ τις πραγματικότητες τῶν έννοιῶν ὡς σύμβολα δίνει τὴν προτεραιότητα στὴν οντολογία και ὄχι στὴ λογική. Και πάνω ἀπ' ὅλα ἀποφεύγει τὴν ταύτιση οντολογίας και λογικῆς, πού ἀποτελεῖ τὸ θεμελιῶδες λάθος²² τῆς έγγελιανῆς «θεωρίας» τοῦ Μηδενός.

Ἡ ἀπολυτοποίηση τῆς λογικῆς μετατρεπομένη σὲ μιὰ ἀφηρημένη «ἐπιστήμη» ἀδυνατεῖ νά έννοήσῃ τὸ γεγονὸς τοῦ Μηδενός ὡς μιὰ μορφή τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Εἶναι²³, και πρὸ τῆς λογικῆς αὐτάρκειας ταυτίζει τὸ Εἶναι και τὸ Μηδέν.

Ἡ έγγελιανή λογική με τὴ φιλοσοφία τῆς ταυτότητος, και μάλιστα τῆς λογικῆς ταυτότητος τὴν ὁποία θεμελιώνει, εὐαγγελίζεται τὴν ταυτότητα τῶν πάντων, ἢ ὁποία ἀποκαλύπτεται μέσω τῆς διαλεκτικῆς τῆς έννοιας : Ἀπὸ τὴν πρωταρχικὴ «ἀδιαφορότητα» Εἶναι - Μηδενός προέρχονται ὅλοι οί ὀρισμοί. Τίποτε δέν μένει ἀνεξήγητο στὴν καταλυτικὴ δύναμη τοῦ αὐτοαποκαλυπτομένου Πνεύματος. Τὸ Μηδέν και τὸ Εἶναι δέν αποτελοῦν πλέον παρά κατηγορίες τῆς λογικῆς. Έτσι ὁμως ὁ κόσμος «ἀλλάζει» μορφή, δέν εἶναι ὁ κόσμος τῆς οντολογικῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ τῆς λογικῆς σημαντικῆς.

LOGIK DES NICHTS

Zusammenfassung.

Wie bekannt, sind nach Hegel das Sein und das Nichts die reine Unbestimmtheit und Leere, also ist «das reine Sein und das reine Nichts ... dasselbe». Aber ebenso sehr ist die Wahrheit nicht ihre Ununterschiedenheit,

22. G. Kahl-Furthmann, *Das Problem des Nichts*, Meisenheim 1968², σ. 292.

23. R. Berlinger, *Das Nichts und der Tod*, Frankfurt 1953, 1972².

sondern «daß sie absolut unterschieden ... sind, und unmittelbar jedes in seinem Gegenteil verschwindet». Ihre Wahrheit ist also die Bewegung des unmittelbaren Verschwindens des einen in dem andern; das Werden. Das kann nur den einen Sinn haben: das reine Sein, das völlig unbestimmte Etwas, ist in dieser seiner Unbestimmtheit noch Nichts, d.h. nicht ein Nicht-Etwas, sondern ein noch nicht zu sich selbst gewordenes, zu seiner Bestimmtheit gelangtes Was, also ein Noch-Nicht-Was.

Das reine Sein ist was überhaupt, das reine Nichts ein Noch-Nicht-Was überhaupt; in der anhebenden Bestimmung wird, d.h. bestimmt sich das was, welches zugleich (noch) nicht was ist: der Ausgangspunkt in dieser Bestimmung ist das unbestimmte Was (Sein-Nichts), und die Bewegung geht auf ihr Aufgehen im Werden hin. Einen anderen Sinn hat die Dialektik nicht und außerhalb seiner ist sie einfach unmöglich.

Die Hegelsche Logik ist auf einer Zweideutigkeit aufgebaut, und der reine Ursprung, den das Sein-Nichts doch bedeuten sollte, mißlingt. Die Hegelsche Logik will die Philosophie der Identität, der logischen Identität, die durch die Dialektik des Begriffs aufgedeckt: aus der ursprünglichen Indifferenz von Sein-Nichts sehen wir ganz gesetzmäßig alle Bestimmungen entstehen, so daß jedes zu seiner Zeit erscheint, sowohl der Subjekt-Begriff als auch das Absolute.

Das sind natürlich nur die schwierigsten und entscheidenden Deduktionen, besonders das Erscheinen des Subjekts und die Verwandlung der Kategorien in den Begriff, dem übrigens nur ein logisches Sein eigen ist. Ontologie als Logik, oder Logik als Ontologie?

München

Stavros Panou